

ження в указанном регионе и проанализировано ее значение для формирования антисоветского движения на юге Украины.

Ключевые слова: Пленум ЦК КПСС, антисоветское движение, десталинизация, Украинская ССР, диссидентство.

Summary. *Shpak D.A. Political decision of the Plenum of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union in June 4, 1957 as one of the reasons for the formation of the anti-Soviet movement in the South of Ukraine.* This article is devoted to the public position of the politically active part of the Southern region of Ukrainian SSR population regarding the decision of the CPSU Central Committee Plenum in June 4, 1957, in the context of the anti-Soviet movement in the Southern region of Ukraine. Since the middle of 1990s scientists have access to special repositories and archives of the secret services of the Soviet Union, that enabled them to use a variety of documents and whose analysis had a positive impact on the study of many aspects of the twentieth century history of Ukraine. There is no doubt that the political decision of the June Plenum of the Central Committee in 1957 was an important factor in the political life of the Soviet state. It can be regarded as a distinct historical problem in the context of the history of the opposition movement in Ukraine. The author of the article came to the conclusion that the political decision complemented a number of reasons discontent by the ruling regime and the reasons for the formation of the anti-Soviet movement in the Ukrainian SSR and, in particular, in Southern Ukraine. The practical significance of the study enables to consider the history of the opposition movement in the Ukrainian SSR at the regional level.

Key words: Plenum of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union, anti-Soviet movement, destalinization, Ukrainian SSR, Soviet dissidents.

УДК 94(477)«19»:331.5

К. М. Ніколаєць

ДИНАМІКА ТА РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В 1990-х рр.

Анотація. *Визначено основні фактори, що впливали на динаміку та визначали регіональні особливості зайнятості населення України впродовж 1990-х рр. Висвітлено вплив поширення «тіньової» економіки на розвиток ринку праці в Україні.*

Ключові слова: *зайнятість населення, трудова мотивація, «тіньова» економіка, ринок праці, майнове розшарування, соціальна стабільність, соціальна справедливість.*

Постановка проблеми. Сутність соціальних гарантій зайнятості полягає в реалізації комплексу державних гарантій щодо умов та оплати найманої праці, формування місткої сфери зайнятості населення в усіх секторах, галузях економіки і регіонах України. Проте одним з наслідків переходу до ринкових відносин в Україні стала деформалізація зайнятості. За часів командно-адміністративного управління держава конституційно гарантувала кожному громадянину право на працю та соціальний захист, а безробіття, як таке, вважалось відсутнім. Вже на початку 90-х рр. ХХ ст. українські державні органи практично самоусунулись від розв'язання проблем зайнятості працездатного населення, що негативно відбилося на сфері зайнятості: стрімко зростала чисельність незайнятого населення та навантаження на вільні робочі місця у сфері офіційної економіки, змінювалася структура мотивації трудової діяльності населення. Реформування економіки в Україні супроводжувалося істотними змінами в структурі суспільного виробництва та галузі трудових відносин, відсутністю належного державного регулювання соціально-економічного розвитку, що призводило до загострення проблеми зайнятості.

Аналіз останніх досліджень публікацій. Методологічні, методичні та прикладні питання багатоаспектної проблеми забезпечення соціальних гарантій зайнятості завжди були предметом наукових досліджень. У їх розробку значний вклад внесли вчені А. Базилюк, С. Бандур, Д. Богиня, І. Бондар, О. Бугуцький, В. Васильченко, М. Долішній, Т. Заяць, С. Злупко, Г. Купалова, Е. Лібанова, І. Маслова, А. Нікіфорова, В. Онікієнко, Л. Чижова, М. Шаленко.

Виклад основного матеріалу. За короткий проміжок часу (1990–1997 рр.), пов'язаний з процесом зародження та розвитку ринкових відносин, розпадом Радянського Союзу та зміцненням незалежності республік, що раніше входили до його складу, у соціальній структурі зайнятості населення України відбулися суттєві зміни. На фоні зменшення абсолютної кількості трудових ресурсів (за 1990–1996 рр. на 6,7%) щороку відбувався зріст чи-

сельності незайнятого населення (на кінець 90-х рр. ХХ ст. – близько 15% трудових ресурсів), рівня реєстрованого (з 0,1% на початку 1992 р. до 2,3% на січень 1998 р.) і прихованого (40%) безробіття, чисельності реєстрованих безробітних (за 1991–1997 рр. у 64,7 разів), середньої тривалості безробіття (у 1997 р. – 8,5 міс.), навантаження на одну вакансію (у 1994 р. – 0,8 чол., 1995 р. – 1,9 чол., 1996 р. – 11 чол., 1997 р. – 20 чол., а по областях – від 7 чол. в Одеській до 191 чол. у Івано-Франківській) та ін. Водночас спостерігалось зменшення рівня зайнятості населення у національному виробництві (з 1991 по 1996 р. на 2,6 млн чол., або на 14,4%), питомої ваги працевлаштованих громадян у загальній чисельності тих, що зверталися до служби зайнятості, числа вакансій у держсекторі та ін. [2, 3].

Такі сталі тенденції у розвитку ринку праці України суттєво підірвали ефективність національної економіки (за офіційними даними в Україні валовий внутрішній продукт у 1996 р. порівняно з 1990 р. скоротився на 57%, промислове виробництво – на 50%, а сільськогосподарське – на 41%), але вони пов'язані не лише з курсом ринкових перетворень, а з недосконалістю форм і методів державного регулювання зайнятості працездатного населення. Не повною мірою враховувалась кон'юнктура ринку праці, раніше сформовані напрями виробничої спеціалізації регіонів і відповідної галузевої структури зайнятості населення, орієнтація населення на самостійну зайнятість у різних сферах господарювання, поява нових категорій господарських суб'єктів (наприклад, підприємців, брокерів, дилерів, маклерів, банкірів, комерсантів) та нових видів зайнятості (наприклад, малий бізнес, підприємницька діяльність та ін.), а також ринковий характер зайнятості. Вважалося, що ринок праці – це саморегулююча підсистема суспільного відтворення, яка за допомогою ринкових регуляторів економіки здібна встановити економічно доцільні пропорції між попитом та пропозицією робочої сили, а також його сегментами.

Тому щорічні збитки від недовикористання трудового потенціалу постали як серйозна небезпека для економіки країни, оскільки негативно відображались на стані виконання державного та місцевих бюджетів (зменшувалася загальна сума податкових платежів, яка надходила до держави, а отже, скорочувалися інвестиції у всі галузі національного виробництва), що у кінцевому підсумку призводило до зниження рівня та якості життя населення та зростання рівня безробіття. Причому дані офіційної статистики не завжди відображали реальний стан речей у сфері зайнятості. Така ситуація обумовлювалася значними показниками латентного безробіття та неофіційної зайнятості, коли особа працюючи отримувала заробітну плату неофіційно, водночас будучи зареєстрованою на біржі праці. Такий стан речей зробив аналіз рівня зайнятості населення із визначенням кількості безробітних на основі раніше запропонованих методик невиваженим. У економічній науці сформувалося кілька підходів до визначення причин безробіття: зростання народонаселення (мальтузіанство), ріст органічної будови капіталу (марксизм), високий рівень заробітної платні (неокласична теорія), недостатність ринкового попиту (кейнсіанство), жорстка структура цін на робочу силу (монетаризм) та інші. Огляд альтернативних поглядів відносно функціонування ринку праці призводить до висновку про те, що жоден з приведених вище напрямків не дає повної картини його сучасного функціонування, хоча вони і відображають окремі його елементи [2, 10–12].

Аналіз статистичних матеріалів дозволяє в основному стверджувати, що поява недержавного сектору економіки не викликала значного підвищення кількості робочих місць. Так, наприклад, згідно даних Донецького обласного управління статистики, з початку процесу трансформації форм власності (1993 р.) загалом по області приватизовано 5600 об'єктів, з них загальнодержавної власності – 2362 об'єкта, комунальної власності – 3238. Виведення підприємств із державної форми власності, що почалося з 1991 р. стало основою переходу до нової моделі економіки. Хоча, за оцінками експертів, на Донецьку область України припадала найбільша частка трудових ресурсів у загальній кількості трудових ресурсів України (понад 10%) та найбільша частка зайнятих у господарстві країни (10,8%), але результати аналізу свідчать, що чисельність зайнятих у господарстві Донецької області знизилася у порівнянні з 1991 р. Так, якщо у 1991 р. на державних підприємствах було зайнято 78,5% загального числа трудящих області, у 1992 р. – 76,2%, 1993 р. – 69,2%, 1994 р. – 65,3%, 1995 р. – 61,8%, 1996 р. – 52,2%, за 9 місяців 1997 р. – вже 51,99%, тобто на 26,51% менше, ніж у 1991 р. Як правило, це результат не тільки зовнішніх (зменшення обсягів виробництва через розрив колишніх промислово-постачальних зв'язків та

ін.), але й внутрішньогосподарських причин, з яких перше місце посідало недостатнє стимулювання праці, а точніше, стійке відставання її оплати навіть від необхідного прожиткового мінімуму. У той же час збільшилося число зайнятих на підприємствах інших форм власності. У цілому в господарстві Донецької області чисельність робітників, зайнятих на недержавних підприємствах, за період 1991 р. – 9 місяців 1997 р. збільшилася у 1,9 рази. Однак збільшення відбувалося не кожен рік. Цей факт є наочним підтвердженням підвищення активності трудящих у пошуках найбільш вигідного місця застосування своєї праці. Вплив таких, раніше традиційних, мотивацій, як престижність будь-якого виду трудової діяльності, можливість у зв'язку з цим користуватися додатковими пільгами значно зменшився. Домінуючим фактором на сучасному ринку праці поступово ставав рівень заробітної плати [2, 13]. Але у даному випадку не враховується розвиток тіньової економіки і, відповідно, зайнятість, яка не фіксується офіційною статистикою. Хоча стрімке зростання значення рівня заробітної плати як основного чинника мотивації праці не викликає сумнівів.

В економічній площині протягом всього трансформаційного періоду традиційними для України стали: брак грошово-кредитних, головне, інвестиційних ресурсів; економічний спад, нестабільність темпів розвитку виробництва; залежність від імпорту енергоносіїв; високі темпи зростання внутрішньої та зовнішньої заборгованості; інфляційні процеси; тінзація економіки; посилення соціального розшарування в суспільстві. Причиною цих негараздів стали прорахунки у розробленні і впровадженні ринкових реформ, невідповідність економічної політики вимогам часу, характеру та темпам соціально-економічних перетворень. «Ручне управління», яке дуже часто заміняло собою ухвалення науково виважених та обґрунтованих рішень (особливо при потребі терміново розв'язати найважливіші соціально-економічні проблеми) сприяло поширенню диспропорції соціально-економічного розвитку України [7, 588]. З огляду на це набула великого значення проблема формування раціональної зайнятості населення, основними складовими якої є мотивація трудової діяльності працівників, стимулювання підвищення продуктивності праці як основи зростання доходів, активізація трудової поведінки незайнятого населення [3, 58]. Водночас підвищення продуктивності праці мало б бути не самоціллю, а ефективним процесом, який не сприяє зростанню обсягів бракованої продукції [8, 81].

Масове скорочення виробництва у першій половині 90-х рр. ХХ ст. призвело до заострення проблеми відтворення трудового потенціалу. Фінансова і матеріальна заборгованість, проблеми у реалізації продукції призводили до масових звільнень працівників [4, 69–73]. У цих умовах змінилася питома вага заробітної плати у структурі прибутків населення України: вона зменшилася до 43% на початку ХХІ ст. Це свідчило про низьку питому вагу заробітної плати у прибутках населення, про незначну роль прибутків від власності, а також про збільшення долі соціальних виплат і трансфертів у прибутках. Така структура прибутків свідчила про низький ступінь зв'язку мотивації праці і його результатів, про необхідність формування механізму мотивації ефективного використання ресурсів виробництва державою, власниками і найманими працівниками [1, 163]. Необхідність формування механізму мотивації ефективності праці і виробництва також підтвердилася тим, що на початку ХХІ ст. в Україні 33,1% підприємств були визнані збитковими, у тому числі у промисловості 35,7%, транспорті – 40,1%, 34,6% – у сфері будівництва [5].

Із загальної кількості економічно активного населення України на 1999 р. чоловіки склали 11720,6 тис. осіб, а жінки – 11005,4 тис. У той же час питома вага економічно активних жінок віком 30–49 років переважала відповідні показники чоловічого населення: у віці 30–39 років жінок – 28%, чоловіків – 27%, у віці 40–49 років жінок 29,4%, а чоловіків – 25,8%. Ця перевага зберігалася як серед зайнятих, так і серед безробітних, поступово вирівнюючись стосовно чоловіків і жінок у віці 50–59 років [9, 372].

Протягом 1990–1999 рр. в Україні було зафіксовано скорочення кількості зайнятого населення з 25,4 млн осіб до 21,8 млн осіб, тобто майже на 15%. Якщо у 1990 р. у галузях економіки було зайнято 25,4 млн осіб, то у 1999 р. – 18,8 млн осіб, тобто менше ніж на 25%. Кількість зайнятих у промисловому виробництві скоротилася з 7,8 млн осіб до 4,4 млн осіб або на майже 45%. У той же час скорочення кількості зайнятих у сільському господарстві було значно меншим: у 1990 р. у цій сфері працювало 5,0 млн осіб, а у 1999 р. – 4,9 млн осіб (зменшення на 2%). У сфері будівництва кількість зайнятих скоротилася з 2,4 млн осіб у 1990 р. до 1,0 млн осіб у 1999 р. (майже на 60%), працівників транспорту і

зв'язку – з 1,8 млн до 1,2 млн осіб (майже на 35%), працівників торгівлі і громадського харчування, матеріально-технічного постачання та збуту – з 1,9 млн до 1,5 млн осіб (майже на 29%), працівників освіти, культури, мистецтва, науки та наукового обслуговування – з 3,0 млн до 2,2 млн осіб (майже на 27%). У той же час кількість працівників органів фінансування, кредитування, страхування зросла з 0,1 млн до 0,2 млн осіб (на 50%), а працівників апарату органів державного та господарського управління, кооперативних та громадських організацій – з 0,4 млн до 0,8 млн осіб (на 50%) [9, 365].

Скорочення кількості зайнятих спостерігалось по всіх областях України. Водночас у м. Київ і Севастополь кількість зайнятих впродовж 1990–1999 рр. збільшилася відповідно з 1302,4 тис. осіб до 1312,1 тис. осіб і з 165,2 тис. осіб до 169 тис. осіб. У Автономній Республіці Крим кількість зайнятих скоротилася з 870 тис. осіб до 805 тис. осіб, у Вінницькій області – з 901,9 тис. до 824 тис. осіб, у Волинській – з 456,8 тис. до 435 тис. осіб, у Дніпропетровській – з 1821,1 тис. до 1659,4 тис. осіб, у Донецькій – з 2480,7 тис. до 2197 тис. осіб, у Житомирській – з 621,5 тис. до 566,8 тис. осіб, у Закарпатській – з 584,1 тис. до 552,7 тис. осіб, у Запорізькій – з 958,2 тис. до 864,7 тис. осіб, у Івано-Франківській – з 622,1 тис. до 559,7 тис. осіб, у Київській – з 839 тис. до 783,8 тис. осіб, у Кіровоградській – з 544,9 тис. до 480,7 тис. осіб, у Луганській – з 1259,5 тис. до 1050,9 тис. осіб, у Львівській – з 1273,1 тис. до 1152,0 тис. осіб, у Миколаївській – з 637,4 тис. до 604,5 тис. осіб, у Одеській – з 1127,3 тис. до 1111,6 тис. осіб, у Полтавській – з 838,4 тис. до 765,1 тис. осіб, у Рівненській – з 569,3 тис. до 765 тис. осіб, у Рівненській – з 569,3 тис. до 545,1 тис. осіб, у Сумській – з 693,3 тис. до 627 тис. осіб, у Тернопільській – з 516,2 тис. до 495,3 тис. осіб, у Харківській – з 1467 тис. до 1381 тис. осіб, у Херсонській – з 581,5 тис. до 539 тис. осіб, у Хмельницькій – з 786,6 тис. до 721,9 тис. осіб, у Черкаській – з 688,3 тис. до 619,0 тис. осіб, у Чернівецькій – з 443,6 тис. до 405,1 тис. осіб, у Чернігівській – з 674,9 тис. до 593,7 тис. осіб [9, 366]. Найменше скоротилася кількість зайнятих у Миколаївській, Одеській, Тернопільській, Херсонській, Чернівецькій областях. Кількість зайнятих в основному найбільше скоротилася у областях, орієнтованих у більшості випадків на виготовлення промислової продукції. У сільському господарстві кількість зайнятих скорочувалася невисокими темпами у порівнянні із промисловістю.

Кон'юнктура ринку праці характеризувалася диспропорцією пропозиції робочої сили і попиту на неї. За таких умов особливо вразливою соціальною категорією була молодь, яка не маючи професійного досвіду та необхідного рівня освіти, поповнювала лави безробітних. У 1999 р. за допомогою у пошуках роботи до державних центрів зайнятості звернулось 1436,6 тис. громадян, незайнятих трудовою діяльністю, що складає в середньому 119,7 тис. громадян щомісячно (у 1998 р. відповідно 113,2 тис.), з них кожний третій був віком до 28 років. Водночас, за цей період було працевлаштовано 467,5 тис. незайнятих громадян, з них кожний другий у віці до 28 років [6, 10].

Висновки. В Україні досить поширеним залишалось явище, коли особи, які були офіційно зареєстровані безробітними і отримували відповідну допомогу, працювали за наймом чи в особистих або сімейних господарствах, займалися торговельною діяльністю, приховуючи від контролюючих органів свої прибутки. Такий стан речей спостерігався фактично по всіх областях України. Поруч із цим певна частина працівників, іноді не звільняючись із основного місця роботи, виконувала замовлення у інших підприємств, нерідко за кордоном. Особливо таке явище було поширеним у сфері будівництва. Значна частина працездатних із західноукраїнських областей в силу нестачі високооплачуваної роботи в Україні змушена була виїжджати у пошуках роботи за кордон, висилаючи частину зароблених коштів на батьківщину. Варто підкреслити, що абсолютна більшість українських «заробітчани», не розраховуючи на державну соціальну допомогу, не сплачувала податків із сум, зароблених поза основним місцем роботи, якщо реально зароблені гроші не проходили через бухгалтерську звітність.

Значно зменшилась абсолютна чисельність зайнятих громадян, особливо у народному господарстві; відбулися зрушення регресивного характеру у секторальній та галузевій структурі зайнятості; поширилось безробіття; невпинно зростала надлишкова робоча сила, непродуктивна зайнятість, приховане безробіття; прискорився перетік трудових ресурсів у неформальний сектор економіки. До числа негативних явищ також слід віднести збільшення навантаження на одного працюючого непрацездатними членами суспільства;

підвищення частки осіб пенсійного віку в структурі працюючих при значних темпах скорочення молоді; зменшення частки інтелектуального потенціалу серед працюючих. Політика держави у сфері зайнятості населення призвела до того, що на початку XXI ст. безробіття стало найбільш поширеним у Волинській, Житомирській, Миколаївській, Сумській, Тернопільській та Хмельницькій областях, де його рівень з урахуванням прихованого перевищував критичне порогове значення показника більш ніж у 2–3 рази. Низькою залишалася вартість національної робочої сили. На початку XXI ст. майже чверть працюючого населення отримувала доходи нижче рівня мінімальної заробітної плати. У більшості регіонів України рівень середньомісячної номінальної заробітної плати працюючих протягом тривалого періоду не перевищував межі бідності.

Список використаної літератури

1. Булеев И. П. Проблемы мотивации труда в условиях рыночных отношений / И. П. Булеев, Г. С. Атаманчук // Экономика промышленности. – 2008. – № 2. – С. 160–164.
2. Дзюба С. Г. Особенности формирования занятости населения в промышленном регионе в условиях смешанной экономики / С. Г. Дзюба. – Донецк : ИЭП НАН Украины, 1998. – 26 с.
3. Гриньова В. М. Проблемы мотивации труда персонала предприятия / В. М. Гриньова, І. А. Грузина. – Х. : ІНЖЕК, 2007. – 184 с.
4. Грузина И. А. Развитие рынка труда на региональном уровне (анализ современных тенденций) / И. А. Грузина // Бизнес Информ. – 2002. – № 11–12. – С. 69–73.
5. Экономика України за 2007 рік // Урядовий кур'єр. – 2008. – 25 січня.
6. Молодь України у цифрах / Державний комітет статистики України. – К., 1990. – 21 с.
7. Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс / за ред. Л. П. Горкіної. – К. : НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2010. – 760 с.
8. Слинков В. Н. Мотивация, стимулирование и оплата труда. Практические рекомендации / В. Н. Слинков. – К. : Дакор КНТ, 2008. – 336 с.
9. Статистичний щорічник України за 1999 рік. – К. : Техніка, 2000. – 572 с.

Одержано редакцією 10.02.2015

Прийнято до публікації 13.02.2015

Аннотация. Николаец К.Н. Динамика и региональные особенности занятости населения Украины в 1990-х гг. Определены основные факторы, которые влияли на динамику и определяли региональные особенности занятости населения Украины на протяжении 1990-х гг. Освещено влияние «теневой» экономики на развитие рынка труда в Украине.

Ключевые слова: занятость населения, трудовая мотивация, «теневая» экономика, рынок труда, имущественное расслоение, социальная стабильность, социальная справедливость.

Summary. Nikolayets K.M. The dynamics and regions features of the Ukrainian people employment in 90th of the XX century. Main factors were defined, which affect on the dynamics and defined regions features of the Ukrainian people employment for 1990th. The effect of the spread the «shadow» economy on the development of the market of job in Ukraine was highlighted. Proved that the government policy on employment has led to the fact that on the beginning of XXI century unemployment was most common in Volyn, Zhytomyr, Mykolaiv, Sumy, Ternopil and Khmelnytsky regions where its level, taking into account the hidden exceeded the critical threshold rate of more than 2–3 times. Low cost remained the national workforce. At the beginning of XXI century nearly a quarter of the working population receiving incomes below the minimum wage. In most regions of Ukraine the level of average nominal wage of employees for a long period did not exceed the poverty line.

Key words: people employment, labor motivation, «shadow» economic, the market of jobs, stratification, social stability, social justice.

